

TÜRK DÜŞÜNCƏSİNDƏ "QAN"IN SEMANTİK MƏNALARI

Giriş. Türk xalqlarının düşüncəsində qədim adət-ənənələrə söykənən məsələlər epos yaradıcılığında əks olunur. Əks olunan informasiyaların dərin semantik qatları arxetiplərin araşdırmaları ilə açıla bilər. Belə arxetiplərdən də biri qanla bağlıdır. Canlıların yarandığı gündən qan həyatın ən önəmli bir hissəsi olmuşdur. Türk düşüncəsində qan arxetipi milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirir. "Qan" arxetipik simvolu türk təfəkkürünü - doğuluşu, ölümü, xaosu, kosmosu, bədən, ruh, gen, ağıl, duyğu gücünü əks etdirir.

Qədim türk düşüncəsindəki qan bağı öyrənmək üçün əski türk dastanlarında, oğuznamələrdə, ümumtürk eposlarında - "Ərgönəkön", "Oğuz Xaqan", "Alp ər Tonqa", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və s. "qan" arxetipinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həm xeyir, həm şər motivlərini özündə ehtiva edən qan simvolik olaraq yaradılış və ölüm nişanı hesab olunur. Nəsil artımı, bir soyun yaradılışı qan vasitəsilə, ölüm isə qan axıdılması ilə həyata keçir. Elə ona görə də "qan bağı", "qan qardaşı" deyiləndə ailə və qohumluq bağlarını, "qan düşmənciliyi" deyiləndə isə ailədən, nəsilədən birinin öldürülməsi, intiqamı nəzərdə tutulur. Məqalədə türk dastanlarındakı qan qohumluğu münasibətləri də araşdırılır.

Əsas hissə. Türk xalqlarının mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, həyat tərzini, tarixini, dövlətçilik ənənələrini, milli etnik tariximizi özündə əks etdirən epos yaradıcılığında yer alan qan arxetipi müxtəlif funksiyaları özündə ehtiva edir. Qan həm yaradılışın, doğumun, həm də ölümün rəmzi kimi mənalandırılır. Qan qohumluğu, qan qardaşlığı, qan düşmənciliyi, qan davası və s. funksiyaları özündə əks etdirən motivlər bir çox dəyərləri təcəssüm etdirir.

Türk xalqlarının yaradılış dastanlarında da insan modelinin, onun mayasının gildən və qandan yoxulduğu əks olunur. İnsan Tanrı qanından və ya genindənir. İstər yaradılış, istər də sonrakı dövr dastanlarda əks olunan "Tanrı- insan- əcdad" düsturunu "Oğuznamələr"də görə bilərik. "Oğuz Kağan" dastanındakı ilk əcdad Oğuz Kağanın Tanrı mənşəli olması onun doğuluşundan bəllidir. "Dastanda onun Ay Kağanın gözlərinin yarım butamasından dünyaya gəlməsi əski möcüzəli doğuluş motivinə (partogenez) uyğun gəlir və Oğuzun bakirə, pak hesab olunan Aydan doğulması onu Tanrı oğlu hesab etməyə imkan verir" (Bayat, 1993: 141).

Türk xalqlarında genetik bağ çox önəmlidir. Qədim türk toplumu ortaq bir ataya sahib idilər və qohum evliliklərdən boylar törəyirdi. "Çünki müdafiə və ya hücum birliyi ancaq ortaq bir ata sayəsində gerçəkləşirdi" (Karabulut, 2021: 78). Nəslin davamı qan vasitəsilə həyata keçdiyi üçün "qan bağı" əlaqələrini əks etdirir. Qan bağı özündə ehtiva edən ata, ana, qardaş, bacı, baba, nənə, dedə və s. kimi varlıqlar, nəsilədən-nəslə ötürülən ailə dəyərləri müqəddəs hesab olunur. "Qəbilə təşkilatının qüvvətli olduğu bu zamanlarda and törənləri fərdlər arasında həyata keçsə də, əslində, dostluq qurma məqsədilə qəbilələr arasında da edilirdi (İnan, 1998: 326).

Qədim türklər üçün qan qardaşlığı da çox önəmli idi. Qədim türklərdə qan müqəddəsliyin, bağlılığın rəmzi kimi ehtiva olunduğu üçün onlar qana and içmiş, qollarını kəsərək qanlarını bir-birilərinə sürtməklə doğmalaşdıqlarına inanmışlar. Hətta qədim türk damğaları arasında "qana and içmə"nin ideomatik işarəsi də mövcuddur. Əlifbada liqatür işarə kimi "nt" səsini bildirən, "and" adlanan sakral türk damğası qardaşlaşmanı, qana and içmək ənənəsini özündə ehtiva edir. Hətta önəmli məsələlərin həllində ovuclarını qılıncla kəsib çıxan qan ilə inək, at və ya dəvə südünün qarışdırılaraq içilməsi verilən sözlərə xələf çıxılmaması üçün idi. Bu cür ayinlərdə qardaşlıq süd və qan ilə möhkəmləndirilirdi. "And içmək" anlayışı da məhz bu ayinlərlə bağlıdır: qan və süd dolu kasanın adını "and", and içən insanları "anda" adlandırırdılar. Bu törənə Herodotun əsərindəki iskit tayfası ilə bağlı rast gəlirik: "Qumdan hazırlanan stəkani içki ilə doldururlar; and içənlər bura qanlarını qatırlar; bunun üçün ucu iti bir alətlə kiçik bir deşik açılar, ya da çizik çəkərlər, içinə oxlar, balta, mızraq salırlar, bundan sonra tanrı qəzəbinə and içərlər və qabdakı şərəbdən içərlər" (Karabulut, 2021: 79).

Türk düşüncəsində qan bağına dayanmayan qohumluq əlaqələri sırasında kirvə, sağdış, yengə, qardaşlıq və s. adlar gəlir. Məsələnin köklərinə baxsaq, görürük ki, sadalanan qohumluqların təməlinə qan dayanır.

Qədim türk dastanlarında dövlətin, tayfanın idarə olunmasının, beşikkəsmə, evlənmə və s. kimi motivlərin kökündə qan arxetipi durur. İstər qədim türk eposlarında - "Oğuz Kağan", "Alp ər Tonqa", istərsə də ümumtürk orta əsr və yeni dövr dastanlarında, "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və başqalarında qan bağlılığı əsas motivlərdəndir. Bu dastanlarda cəmiyyətin idarə olunmasında qan qohumluğu çox vacib amildir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qəhrəmanların dayandıqları yerlərə fikir versək, maraqlı məqamlar ortaya çıxar: Qazan xanın sağ tərəfində qardaşı Qaragünə, Qarabudaq kimi ata qohumlarını, sol tərəfində isə dayısı Aruz qoca, Qıyan Səlcuk kimi ana qohumlarını oturtması qan bağı məsələsi ilə sıx bağlıdır. Qazan xanın oğlu Uruzla bağlı narahatlığı da məhz hakimiyyətin qan bağı ilə - nəsilədən nəsilə ötürüldüyünün göstəricisi olduğunu sübut edir.

Türk törəsinə görə türklərdə eyni soy-boy daxilində yeddi arxa dönən vacibdir - oğul - nəvə - nəticə - nəbibə - həbibə - yadica - tullancı. Yəni 7-ci dövə qan bağı - genetik kod itir. Bununla yanaşı, türk adətlərinə görə yeddi qurşaqda davam edən qohumlar arasında evlənmə yasası qoyulmuşdur. Müasir dövrdə elmin gəldiyi qənaətə görə də uşaqlardakı müəyyən xəstəliklərin səbəbi qandaşlar arasında evliliklə bağlıdır. Deməli, minillər öncə bunu bilən türklər soylarının (uruq-turuq) cırışmaması üçün qandaşlar arasında evlənməyi törə ilə qadağan etmişlər. Məhz bu qadağaya görə "Yeddi arxadönənini tanımalısan, yeddinci babana qədər dedə-baba adlarını bilməlisən» deyimlərilə toplumun törə yaddaşına hopmuş, tanrıçı

⁸⁸ ADİU (UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası, dosent. vafulya_072@inbox.ru

dinində əxlaq normasına çevrilmişdir" (Ağasıoğlu, 2019:229). Bu səbəbə görə qədim türk xalqlarının dastanlarında qohum evliliklərinə rast gəlinir.

"Koroğlu" eposunda qan qardaşı olub əhd bağlamaq motivini "Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi" qolunda görə bilərik. Koroğlu üzünü dəlilərə tutub deyir: "Giziroğlu Mustafa bəyin yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi də oldu bizim canbir qardaşımız" və qılıncı ilə barmağını kəsir. Giziroğlu Mustafa bəy də həmin hərəkəti təkrarlayır. Hər ikisi şəhadət barmağını yaralayıb qanını sıxdılar bir-birinə. Digər igidlər də elə edirlər (Koroğlu, 2005: 279).

Aşıq şeir ənənəsində də qan bağına söykənən söz söyləmə, saz çalma, hekayə qoşma və bu kimi funksiyaların icrası da qam-ozan-aşıq arasındakı ənənəvi bir bağla bağlıdır. Ustad-şagird münasibətinin qurulması aşıqlıq ənənəsinin təməlindən qaynaqlanır. Lakin bəzən aşığın ənənəvi kodlarla söz ustası olması, butadan şərab içməsi ilə bu istedadın ona verilməsi də qan bağı ilə əlaqələndirilə bilər. Türk dastan ənənəsindəki Dədə Qorqud - Koroğlu obrazlarının paralelliyinə baxsaq, görərik ki, sanki aşıqlıq Koroğluya Dədə Qorqud xətti ilə keçmişdir.

Türk xalqlarında "qan" arxetipi düşmənçiliklə də bağlıdır. "Qan davası", "qan düşmənçiliyi" qan bağı olan insanın öldürülməsi və intiqamla bağlıdır. Qədim türk dastanlarında bu motivə rast gəlirik. "Alp Ər Tonqa" dastanında qəhrəman atasının və xalqının intiqamını almaq üçün İranla müharibə edir və qardaşı Alp Aruz da ailəsinə etdiyi satqınlığa görə Alp Ər Tonqa tərəfindən öldürülür.

"Ərgənəkən" dastanında da dörd yüz ildən sonra tatarlardan dədə-babalarının intiqamını, qan haqqını alan göktürklərdən söz açılır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım, hey!" boyunda Qazan bəylə oğlu Uruz arasındakı söhbətdə "qan davası"nın izahına rast gəlirik. "Oğlan aydır: "Yağı deyü nəyə derlər?" Qazan aydır: "Oğul, anuncun yağı derlər ki, biz anlara yetsəvüz, öldürəriz. Anlar bizə yetsə, öldürər" – dedi. Uruz aydır: "Baba, içində bəg yigitlər öldürsələr, qan sorularmı, dəvilərlərmı?" Qazan aydır: "Oğul, bin kafir öldürsən, kimsə səndən qan dəvilərməz (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 81). Qazan xan oğlunun "Ata, onların içində bəy igidlərdən öldürülsə, qan haqqı tələb edərlərmı?" sualına belə cavab verir: "Mın kafir öldürsən də, kimsə səndən qan iddiasında olmaz". Dastanın bu hissəsindən aydın olur ki, "qan davası", "qan haqqı", "qan düşmənçiliyi" türk xalqları üçün səciyyəvidir.

Qazan döndübaqdı, "Oğul çoban, qanda gedərsin?" – dedi. Çoban aydır: "Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərm" – dedi. Çoban vuruşmada ölən iki qardaşı - Qıyan Güc və Dəmir Gücin qanına bais olanlardan qisasını alır.

"Uşun Qoca oğlu Səgrək boyını bəyan edər" boyunda isə Səgrək öyrənir ki, onun Əgrək adlı bir qardaşı var və onun ölü və ya diri olması heç kimə məlum deyil. Çünki Əgrək neçə il idi ki, əsirlikdə idi. Səgrək qardaşının ölü, ya diri olduğunu öyrənmək üçün yola düşmək istədikdə ana və ata ona mane olmaq istəyirlər. Bu zaman Səgrək deyir: "Məni yolumdan ayırman! Ağam tutulan qalaya varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldisə, qanın almayınca Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox!" – dedi (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 148).

"Basat Dəpəgözi öldürdüğü boyı bəyan edər, xanım, hey!" boyunda Basat qardaşı Qıyan Səlcəyin intiqamını almaq üçün Təpəgözlə vuruşur və onu öldürür. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər" də Qazan xan evini yağmalayan yağının üzünə gedərkən Qaraca Çoban da düşmən tərəfindən öldürülən iki qardaşının qisasını almaq üçün ona qoşulur.

"İç oğuz daş oğuz asi olub Beyrək öldüğü boyı bəyan edər" boyunda qan düşmənçiliyindən söz açılır. Aruz qoca İç Oğuz sadiq olduğu üçün Beyrəyi öldürür. Sonda Qazan bəy dayısı Aruzdan Beyrəyin intiqamını alır.

«Koroğlu» dastanının «Alı kişi» qolunda Koroğlu atasının gözlərini kor edib onu dünya işığına həsrət qoyan Həsən xandan qisasını alır.

Göründüyü kimi, "qan davası", "qan düşmənliyi"ni özündə daşıyan motivlər türk xalqlarının mənəvi dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin özəyini təşkil edir.

Türk epik ənənələrindəki mühüm epizodlardan biri də qəhrəmanın doğuluşunda əlində qan olmasıdır. Ovcunun içində qan olan uşağın gələcəyinin parlaq olacağı inancı türk düşüncəsindən qaynaqlanır. Çin mənbələrinə görə, Monqol hökmdarı Çingiz xan doğularkən sağ əlində qırmızı daşa bənzər bir qan laxtası olmuşdur. Çingiz xanın atası Yesügey bu əlaməti uşağın böyük bir döyüşçü olacağı anlamını vermişdir. "Manas" eposunda da bu epizoda rast gəlirik.

Türk qəhrəmanlarının doğuluşu zamanı gözlərinin qan içində olması da ululuq simvolu hesab edilir. Oğuz Kağanın, Göytürk Kağanı Mohan Kağanın doğuluşunda bu motivə rast gəlirik. "Oğuz Kağan" dastanında qəhrəmanın doğuluşu təsvir edilir:

Al-al idi gözləri, saçları da qapqara,

Qıpqızıl ağzı ilə atəş kimiydi bəndi (Bahəddin, 2006:130).

Epos yaradıcılığında qan ölüm xəbərçisi və şəfəvericilik funksiyası da daşıyır. Bu funksiyalar çox zaman köynək motivi ilə bərabər işlənir. Bunu digər xalqların dastanlarında da görə bilərik. Məsələn, "Yusif və Züleyxa" dastanında qardaşlar Yusifi quyuya salıb köynəyini qana batırıb onun ölüm xəbərini sübut kimi atalarına aparırlar. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bir boyu olan "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək" boyunda da Yalançı oğlu Yalançı eyni hiylə ilə Bamsı Beyrəyin ölüm xəbərini yayır: "Sən demə, Beyrək Yalançı oğluna bir köynək bağışlayıbmiş" geyməyib saxlayırmış. Getdi həmin köynəyi qana-mana batırtdı, gətirib Bayındır xanın önünə atdı. Bayındır xan deyir: "Ədə, bu nə köynəkdir?" Yalancıq: "Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişanıdır, sultanım!"-dedi (Kitabi Dədə Qorqud, 2004: 210).

Qanlı köynək həm də müjdəçi, şəfəverici funksiya daşıyır. Hər iki atanın da gözləri oğullarının gəlməsilə açılır. Yusif peyğəmbərin atası Yaqub Peyğəmbər oğlunun köynəyini, Bamsı Beyrəyin atası Baybörə isə oğlunun qanı ilə isladılmış dəsmalı gözlərinə sürtür.

"Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!" boyunda isə südlə qanın qarışığı oğlanın dərin yarasını sağaldır. Burada qan həm həyatverici, həm də qohumluq funksiyasını daşıyır.

Nəticə. Bu nümunələrdən də görünür ki, qədim türk xalqlarının estetik düşüncəsində qanın mənalı onun insan həyatındakı rolunun nə qədər mühüm və əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dili

1. Ağasıoğlu F. Mifologiya tarixi. V Bitik, İstanbul, 2019, 229 s.
2. Bahəddin Ö. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: "MBM", 2006, 626 s.
3. Bayat F. Oğuz dünyasının epik qanunları və qəhrəmanın bioqrafiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 148 s.
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı: Səbah, 1993, 194 s.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy – kökünü düşünərkən. Bakı: 2018, 444 s.
7. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" un obrazlı dili. Bakı: Nurlan, 2006, 144 s.

Türk dili

8. Abdülkadir İnan. Eski Türklerde ve Folklorlarda Ant, Makaleler ve ncelemeler, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1998, s. 317-330.
9. Karabulut Ferhat, Kazanlar Ürkmez Elanur. "Kan kardeşi"ndeki "kan" sözcüyünün kültürel boyutu ve kökeni üzerine bir deyerlendirme. TÜBAR XLIX / 2021-Bahar /

Açar sözlər: arxetip, qan, dastan, türk, qəhrəman, simvol

Ключевые слова: архетип, кровь, сага, тюрк, герой, символ

Keywords: archetype, blood, saga, Turkish, hero, symbol

Смысловые значения "крови" в турецкой мысли

Резюме

Вопросы, опирающиеся на древние традиции в сознании тюркских народов, находят отражение в эпическом творчестве. Глубокие смысловые слои отражаемой информации могут быть открыты исследованиями архетипов. Один из таких архетипов связан с кровью. Со дня создания живых существ кровь стала самой важной частью жизни. В турецкой мысли архетип крови отражает национально-духовные ценности. Архетипический символ «кровь» отражает турецкое мышление - рождение, смерть, хаос, космос, тело, душу, гены, разум, силу чувств.

Для изучения кровной связи в древнетюркской мысли были исследованы особенности архетипа «кровь» в древнетюркских, общетюркских эпосах, огузname – "Эргенекон", "Огуз Каган", "Алып эр Тонга", "Китаби-Деде Горгуд", "Короглы" и др. Кровь, содержащая мотивы как добра, так и зла, была символически создана и считается знаком смерти. Приращение потомства, создание одного рода осуществляется через кровь, а смерть – через кровотоки. Вот почему, когда говорят "кровная связь", "кровный брат", подразумевают узы семьи и родства, а когда говорят "кровная вражда", подразумевают убийство одного из членов семьи, родства, мести. В статье также рассматриваются кровные родственные отношения в тюркских эпосах.

Semantic meanings of "blood" in turkish thought

Resume

Questions based on ancient traditions in the minds of the Turkic peoples are reflected in epic creativity. Deep semantic layers of reflected information can be discovered by archetype research. One of these archetypes is associated with blood. Since the creation of living beings, blood has become the most important part of life. In Turkish thought, the archetype of blood reflects national and spiritual values. The archetypal symbol "blood" reflects Turkish thinking - birth, death, chaos, cosmos, body, soul, genes, mind, the power of feelings.

To study the blood connection in ancient Turkic thought, the features of the archetype "blood" in ancient Turkic, general Turkic epics, oghuznames – "Ergenekon", "Oghuz Kagan", "Alp er Tonga", "Kitabi-Dada Gorgud", "Korogly", etc. were investigated. Blood containing motives of both good and evil was symbolically created and is considered a sign of death. The increment of offspring, generation growth are carried out through the blood, and death is carried out through the bloodstream. That's why when they say "blood bond", "blood brother", they mean family ties and kinship, and when they say "blood feud", they mean the murder of one of the family members, revenge. The article also analyzes blood-related relationships in the Turkic epics.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva